

ВИСНОВОК ЕКСПЕРТА ЯК ЗАСІБ ДОКАЗУВАННЯ В ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ

У статті автор досліджує висновок експерта як засіб доказування у цивільному процесі України. Розглядається питання щодо визначення ролі висновку експерта та його основних ознак як засобу доказування.

Ключові слова: експерт, висновок експерта, засіб доказування, судова експертиза, доказування.

В статье автор исследует заключение эксперта как средство доказывания в гражданском процессе Украины. Также рассматривается вопрос определения роли заключения эксперта и его основные признаки как средства доказывания.

Ключевые слова: эксперт, заключение эксперта, средства доказывания, судебная экспертиза, доказывание.

An author investigates the conclusion of an expert as an item of evidence in the civil procedure of Ukraine. The issue of determination of the role of the conclusion of an expert and its basic signs as the items of evidence is examined as well.

Keywords: expert, conclusion of expert, items of evidence, judicial examination, proving.

Одним із напрямів досягнення мети цивільного судочинства стало закріплення на законодавчому рівні принципу змагальності сторін. Водночас відсутність ґрунтовних теоретико-правових досліджень, розроблених з урахуванням практичного досвіду, значно ускладнюють, а інколи й взагалі роблять неможливим використання передбачених законодавством процесуальних прав осіб, що беруть участь у судовому процесі. Особливого загострення така ситуація набуває саме через процес доказування. На нашу думку, в сучасних умовах забезпечення реалізації конституційної гарантії громадян на судовий захист, можливе лише на основі теоретико-правового, техніко та технологічного обґрунтування, а також застосування окремих засобів доказування, зокрема висновку експерта, у цивільному процесі. Розвиток науково-технічного прогресу ставить на порядок денний питання щодо використання в цивільному процесі доказів, отриманих із використанням технічних засобів та процесів. Саме тому актуальним сьогодні є здійснення комплексного теоретико-правового дослідження використання та застосування засобів доказування у цивільному процесі, зокрема, висновку експерта.

Слід зауважити, що окремі питання щодо висновку експерта вже досліджувались у роботах таких відомих вчених у галузі цивільного процесуального права, як: А.Р. Белкін, А.А. Власов, Д.П. Ватман, М.А. Гурвич, Є.Г. Дріжчана, В.О. Єлизаров, В.І. Кисіль, І.В. Решетнікова, Я.А. Розенберг, В.І. Тертишніков, А.Л. Ткачук, М.К. Треушніков, Є.І. Фурса, С.Я. Фурса, Д.М. Чечот, М.С. Шакарян, В.М. Шерстюк, М.Й. Штефан, Т.В. Цюра, Ю.К. Юдельсон та ін. Водночас метою цієї роботи є дослідження процесуальних аспектів висновку експерта, а також визначення місця висновку експерта серед засобів доказування у цивільному процесі України.

Нормативне закріплення поняття “судова експертиза” міститься у ст. 1 Закону України “Про судову експертизу”, а саме: “судова експертиза – це дослідження

експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів дізнання, досудового та судового слідства" [1]. Це визначення розкриває загальний зміст судової експертизи та є спільним для будь-якого виду та провадження в рамках судового розгляду справи, втім, викликає певні непорозуміння у частині визначення співвідношення об'єкта та предмета експертизи.

Слід визнати, що правильне та однакове вирішення питання про предмет і об'єкт судової експертизи має важливе як теоретичне, так і практичне значення, оскільки ця дискусія несе навантаження в контексті розмежування предмета та об'єкта судового доказування.

Перш ніж дослідити це питання, вважаємо за доцільне звернутися до першоджерела, а саме з'ясувати природу терміна "об'єкт". Так, термін об'єкт (від лат. *objectus* – предмет) у філософії позначає будь-яке явище, що існує поза свідомістю людини і незалежно від неї. В широкому розумінні – предмет, явище, які особа намагається пізнати (напр. об'єкт дослідження) та на які спрямована її діяльність (будівельний об'єкт) [2, с. 228]. З огляду на понятійний зміст цього визначення, ми можемо стверджувати, що в загальному розумінні обидва терміни є вельми схожими, а тому стає зрозумілим, чому з приводу розмежування цих термінів у науковому світі виникла дискусія.

Частина науковців наполягає, що об'єкт дослідження можуть складати виключно об'єкти матеріального світу, тоді як процеси та явища слід виключити з об'єкта дослідження, оскільки під предметом як таким, розуміють те, на що спрямовані конкретні дії (перш за все це результат експертизи, підтвердження або спростування припущень, встановлення наявності або відсутності певних підстав), тоді як об'єкт є ні чим іншим як матеріальною річчю, яка дозволяє провести таке дослідження.

Так, Т.В. Авер'янова предмет дослідження визначає як "встановлення фактів (фактичних даних), уявлень про факт, що мають значення для кримінальної, цивільної, арбітражної справи або справ про адміністративні правопорушення, шляхом дослідження об'єктів експертизи, що є матеріальними носіями інформації про подію" [3, с. 305–336]. Тобто вчений заперечує можливість визнання процесів та явищ об'єктами експертизи, оскільки ті уявлення щодо предмета, які отримані експертом внаслідок сприйняття, оцінки (процес дослідження), складають предмет експертизи, але реалізується останні в носіях матеріального світу (об'єкт експертизи). Таку позицію підтримують інші науковці, які через розкриття предмета експертизи визначають приналежність пізнавальних процесів та інших явищ саме до предмета дослідження, виключаючи їх з об'єкта. Н.А. Селіванов зауважує, що "предметом судової експертизи є факт, що стався (міг статися) у минулому, існує (може існувати) на цей час, а також закономірності, зв'язки та стосунки, що обумовлюють цей факт" [4].

В.Д. Арсен'єв предмет судової експертизи бачить "як сторони, властивості та відносини об'єкта (основного та допоміжного), які досліджуються та пізнаються засобами (методами і методиками) цієї галузі експертизи з метою вирішення питань, що мають значення для справи та входять до відповідних галузей знань" [5]. Ю.Г. Корухов відзначає прямий зв'язок та обумовленість предмета дослідження "об'єктами досліджень, завданнями, що вимагають рішення, вжитими методами та умовами, в яких здійснюються ці дослідження" [6, с. 3]. Цю позицію підтримує С.С. Бичкова, яка вважає за доцільне виключити зі ст. 1 Закону України "Про судову експертизу" посилення на явища і процеси як на можливий об'єкт дослідження та визначити поняття судової експертизи таким чином: "Судова

експертиза – це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів дізнання, попереднього слідства чи суду” [7, с. 5].

У свою чергу, Р.С. Белкін визначає, що “об'єктами судової експертизи можуть бути матеріальні утворення (матеріальні об'єкти) та процеси. До перших відносяться предмети (речові докази, зразки та їх комплекси), документи, люди, тварини, трупи, транспортні засоби. До других – різного роду процеси (явища, події, дії)” [8, с. 459]. Складається враження, що вчений розуміє предмет і об'єкт як одне ціле, розмежоване на дві групи, що, на наш погляд, є недоречним, оскільки може внести певні ускладнення в процес оцінки доказового значення висновку експерта, як засобу доказування.

З урахуванням наведених позицій, пропонуємо предмет судової експертизи визначити як фактичні дані, обставини, процеси, встановлення яких має значення для правильного вирішення справи, отримані за допомогою застосування спеціальних знань експертом. Тоді як об'єкт експертизи слід розуміти як матеріальні носії інформації, що існують незалежно від волі суб'єкта, здатні за своїми властивостями забезпечити отримання експертом необхідної інформації, що зумовлена предметом дослідження.

Цікавим з точки зору правової науки є підхід до визначення цього поняття окремими авторами, що займаються дослідженням та розробкою певних теоретико-практичних моделей визначення термінології в залежності від предмета та галузі експертних знань та навичок. Так, О.Ф. Дорошенко зазначив, що судова експертиза об'єктів інтелектуальної власності може бути визначена як дослідження наданих компетентними органами документів та матеріалів, що стосуються об'єктів інтелектуальної власності, яке проводиться судовим експертом з використанням спеціальних знань з метою встановлення фактичних даних, що мають значення для справи, яка знаходиться у провадженні, та результати якого відображаються у висновку експерта, який є самостійним видом доказів [9, с. 5]. На нашу думку, це визначення позбавлене конкретики щодо суб'єкта призначення експертизи, оскільки ч. 1 ст. 144 ЦПК України визначено, що експертиза призначається ухвалою суду. Більш того, постановою Пленуму Верховного Суду України “Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду” від 12.06.2009 № 5, призначається ухвалою визначення експертизи галузі експертних знань та навичок. Так, визначено, що висновок експертизи може бути доказом у справі лише в тому разі, коли експертиза була проведена на підставі ухвали суду відповідними судово-експертними установами. У разі коли висновок експертизи наданий стороною як додаток до позовної заяви, тобто проведений відповідною експертною установою за її клопотанням чи клопотанням її представника, то такий висновок може розцінюватися лише як письмовий доказ, який підлягає дослідженню в судовому засіданні та відповідній оцінці [10]. Також зазначений автор збузив джерела інформації, що надаються для дослідження експерту, на нашу думку, не слід обмежуватись лише документами та матеріалами, оскільки рамки експертного дослідження знаходяться значно далі. Отже, судову експертизу можна визначити як дослідження, що проводиться експертом, матеріальних об'єктів, явищ і процесів, що містять інформацію про обставини справи з метою надання висновку.

Слід зазначити, що існує кілька підходів до класифікації судових експертиз, зокрема за такими підставами: послідовністю проведення експертиз (первинна та повторна); обсягом досліджень (одноособова та комісійна); характером знань, які

використовуються (однорідна та комплексна) [11, с. 15]. У свою чергу, чинне цивільне процесуальне законодавство України передбачає такі види експертиз: комісійна, комплексна, додаткова і повторна. З урахуванням предмета нашого дослідження, вважаємо за необхідне надати характеристику кожного виду експертизи з метою виявлення загальних положень, що повинні мати місце лише у висновку експерта.

Однією з основних ознак комплексної експертизи є одночасне дослідження об'єкта експертизи з використанням спеціальних знань у різних галузях, їх подальше співставлення та узагальнення. На підтвердження нашої думки слід навести позицію І.А. Кудрявцева, який зазначив, що з процесуальної точки зору, комплексна експертиза має включати використання спеціальних знань експертів, що стосуються різних видів та класів судових експертиз [12, с. 256]. Отже, з урахуванням зазначеного, слід зробити висновок, що одноособово цей вид експертизи не може проводитися. Так, ст. 149 ЦПК України передбачено проведення комплексної експертизи не менш як двома експертами. Таким чином, зазначений вид експертизи повинен бути описаний кількома експертами, у формі єдиного експертного висновку із урахуванням використаних знань у різних галузях або різних напрямках у межах однієї галузі знань. Враховуючи наявну специфіку, а саме проведення дослідження колегіально, постає питання щодо розмежування та з'ясування відносин, що виникають між експертами в контексті їх самостійності та надання загального висновку. Положення законодавства визначають можливість експерта висловити власну думку (у разі незгоди з позицією іншого експерта) та надати окремий висновок з усіх питань або з питань, які викликали розбіжності, що поряд з персональною відповідальністю експерта, створює основу об'єктивності та достовірності фактичних даних, отриманих у результаті дослідження. Отже, є зрозумілим, що експерти мають бути абсолютно автономними та наділеними рівними функціями під час проведення досліджень та надання висновку.

У контексті цієї проблематики також варто пригадати про існування та поширення так званої "синтетичної" експертизи, коли один експерт (як правило, криміналіст), що має найбільші знання в області методології і методики судово-експертного дослідження, може синтезувати висновки інших експертів (хіміків, фізиків, біологів та ін.) та вирішити завдання щодо встановлення тотожності, а також класифікаційні, неідентифікаційні, діагностичні та ситуаційні завдання [13, с. 152]. Критика фахівців стосовно використання такого різновиду експертизи є абсолютно слушною, оскільки така методика не тільки суперечить вимогам законодавства в частині персоніфікації дослідження та викладення висновку, вона також не має наукового підґрунтя щодо чіткої оцінки результату дослідження, яке має базуватись на відповідних наукових критеріях, а не лише на досвіді експерта.

Комісійна експертиза також проводиться не менш як двома експертами, однак в межах одного напрямку знань. Під час проведення комісійної експертизи, експертам надано право проводити консультації одне з одним, обмінюватись професійними навичками. Однак слід зауважити, що кожен з них має виконувати свою частину роботи. Особливістю цього виду експертизи є підстави її призначення, тобто йдеться про необхідність проведення дослідження великої кількості матеріалу у стислий строк. Фактично, метою проведення комісійної експертизи є оптимізація часових затрат, пов'язаних із дослідженням, тому, з метою раціонального використання часу, суд або особи, які беруть участь у справі, ініціюють проведення комісійної експертизи.

Додаткова експертиза є заходом уточнення проведеної експертизи, і тому призначається лише у випадку, якщо висновок експерта буде визнано неповним або незрозумілим.

Слід зазначити, що традиційно у юридичній літературі виділяють такі ознаки висновку експерта як засобу доказування:

1. Підставою надання експертом висновку є призначення судом проведення експертизи; висновок експерта має відповідати правилам належності доказів;

2. Фактичні дані у висновку експерта мають бути у формі констатації факту; висновок експерта завжди пов'язаний з іншими доказами. [14, с. 11–12].

Хоч ці ознаки висновку експерта сформульовані достатньо давно, на наш погляд, вони є цілком сучасними та такими, що відповідають прогресу цивільного процесу України. У цьому контексті вважаємо за доцільне зупинитись на питанні ініціювання призначення експертизи.

Так, згідно з положеннями ст. 143 ЦПК України, ініціатором призначення експертизи може виступати особа, яка бере участь у справі, шляхом подання до суду відповідного клопотання. У зв'язку з цим, постає питання відносно можливості суду призначити експертизу з власної ініціативи. Як впливає з положень ЦПК України, єдиним випадком, коли суд сам призначає судово-психіатричну експертизу, є справа окремого провадження щодо визнання особи недієздатною, обмеження у дієздатності та поновлення у цивільній дієздатності, у решті випадків суд займає пасивну позицію та не може ініціювати проведення експертизи. З боку дотримання принципу змагальності як одного з найвпливовіших на сьогодні принципів цивільного процесу, така редакція норми є абсолютно зрозумілою, втім, ми не можемо не визнати той факт, що в деяких випадках такий стан речей може унеможливити встановлення реальних обставин справи. Наприклад, у справах за позовом про визнання заповіту недійсним, доволі часто виникає ситуація, коли жодна зі сторін не наважується заявити клопотання про призначення експертизи, предметом якої є встановлення психофізичного стану особи під час складання заповіту, остерігаючись отримати негативний для себе результат. У цьому випадку суд має вирішити справу, спираючись на існуючі докази у справі, що подані сторонами, втім, як правило, такі докази не дозволяють визначити дійсний стан особи (необхідний обсяг цивільної дієздатності) саме на момент вчинення правочину, як того вимагає ч. 2 ст. 203 ЦК України та наголошується у п. 16 Постанови Пленуму Верховного Суду України “Про судову практику розгляду цивільних справ про визнання правочинів недійсними” від 6 листопада 2009 року № 9.

Таким чином, з урахуванням положень законодавства у частині призначення судом експертизи у справах окремого провадження відносно визнання особи недієздатною, обмеження у дієздатності та поновлення у цивільній дієздатності у порядку ст. 239 ЦПК України, що безумовно має схожу природу з наведеним прикладом, пропонуємо у ст. 145 ЦПК України, що визначає обов'язкове проведення експертизи, визначити можливість самостійного призначення експертизи, якщо матеріали справи не дають достовірних даних щодо предмета доказування.

Слід вказати, що предметом експертизи є фактичні обставини, що мають значення для справи, які експерт повинен встановити у результаті експертних досліджень, шляхом застосування спеціальних знань. Така позиція впливає з положень ЦПК України, оскільки доказами є не будь-які фактичні дані, а фактичні дані, отримані шляхом, передбаченим у законі. Таким чином, фактичні обставини, які повинен встановити експерт, мають бути відображені останніми у висновку експерта з метою непорушення принципу допустимості доказів.

Цілком логічним є й те, що висновок експерта має відповідати правилам належності доказів, тобто мати стосунок до предмета спору. На наш погляд, саме ця ознака цілком залежить від кола питань, що формулюються судом для проведення експертизи. Оскільки основним завданням експертизи слід вважати

отримання науково обґрунтованого, кваліфікованого дослідження, за допомогою якого суд може отримати об'єктивні, правильні та достовірні відповіді на питання щодо обставин справи. Крім того, слід нагадати, що висновок експерта не може будуватись на теоремах, припущеннях тощо, а отже, йдеться про використання спеціальних знань з метою констатації факту.

Але особливу увагу необхідно звернути на порядок надання висновку експерта суду, коли всі провідні вчені беруть до уваги лише письмовий висновок експерта. На думку автора, потрібно сприймати висновок експерта у двох формах, як письмовій так і в усній, коли остання форма доповнюватиме першу згідно з ч. 2 ст. 189 ЦПК, але, відповідно до ч. 2 ст. 147 ЦПК, надані усні роз'яснення і доповнення експерта не відносяться до його висновку, а регламентуються як допит експерта (ч. 3 ст. 189 ЦПК). Фіксуються вони за допомогою аудіозапису, тому не можуть стати підставою для його відповідальності. Водночас надана експертом інформація вважається важливою, тому необхідно забезпечувати її відповідність дійсності шляхом встановлення відповідальності за дачу експертом неправдивих додаткових висновків і роз'яснень.

Отже, “судова експертиза” – це дослідження, що проводяться експертом, матеріальних об'єктів, явищ і процесів, що містять інформацію про обставини справи з метою надання висновку експерта. З урахуванням положень ст. 53 ЦПК України і ч. 1 ст. 10 Закону України “Про судову експертизу”, вважаємо за потрібне узгодити ці положення таким чином, зокрема, внести зміни до ч. 1 ст. 10 Закону України “Про судову експертизу”, замінивши “необхідні знання” на “спеціальні знання” експерта. Отже, судовими експертами можуть бути особи, які мають спеціальні знання для надання висновку з досліджуваних питань. У свою чергу, висновок експерта, як засіб доказування, – це обґрунтовані відповіді та висновки з питань, що виникають під час розгляду і вирішення справи і які вимагають спеціальних знань.

У свою чергу, сприймати висновок експерта слід у двох формах – письмовій та усній, коли остання форма доповнюватиме першу згідно з ч. 2 ст. 189 ЦПК, але, відповідно до ч. 2 ст. 147 ЦПК, надані усні роз'яснення і доповнення експерта не відносяться до його висновку, а регламентуються як допит експерта (ч. 3 ст. 189 ЦПК), фіксуються вони за допомогою аудіозапису, тому не можуть стати підставою для його відповідальності. Водночас, надана експертом інформація вважається важливою, тому необхідно забезпечувати її відповідність дійсності шляхом встановлення відповідальності за дачу експертом неправдивих додаткових висновків і роз'яснень. При призначенні експертизи та оцінці висновку експерта як доказу у справі пропонується суду з'ясувати і брати до увагу науковий ступінь експерта, строк дослідження і кількість наукових праць, присвячених певній проблематиці, його спеціалізацію на дослідженні певних процесів та явищ, використання комп'ютерних програм та їх складність, що дозволить оцінити достовірність отриманих результатів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Про судову експертизу : Закон України від 25.02.1994 № 4038-ХІІ // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1994. – № 28. – Ст. 232.
2. *Абаренков В.П.* Краткий политический словарь / В.П. Абаренков, А.Г. Аверкин, Ю.А. Агешин и др. – М. : Политиздат, 1983. – 367 с.
3. *Аверьянова Т.В.* Назначение экспертизы и ее производства / Т.В. Аверьянова // Эксперт. Руководство для экспертов органов внутренних дел. – 2003. – С. 305–336.

4. *Селиванов Н.А.* Спорные вопросы судебной экспертизы / Н.А.Селиванов // Социалистическая законность. – 1978. – № 5. – С. 63.
5. *Арсеньев В.Д.* Соотношение понятий предмета и объекта в теории судебной экспертизы / В.Д. Арсеньев // Проблемы теории судебной экспертизы. – 1965. – № 44. – С. 9–10.
6. *Корухов Ю.Г.* Экспертные и неэкспертные трасологические исследования в уголовном процессе / Ю.Г. Корухов // Проблемы трасологических исследований. – 1978. – № 35. – С. 3.
7. *Бичкова С.С.* Экспертиза в цивільному процесі України : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / С.С. Бичкова. – К., 2001. – 20 с.
8. *Белкин Р.С.* Курс криминалистики / Р.С. Белкин. – М. : ЮНИТИ ДАНА : Закон и право, 2001. – 837 с.
9. *Дорошенко О.Ф.* Судова експертиза як засіб доказування при розгляді цивільних справ щодо порушення прав на об'єкти інтелектуальної власності : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / О.Ф. Дорошенко. – К., 2007. – 19 с.
10. Про застосування норм цивільного процесуального законодавства, що регулюють провадження у справі до судового розгляду : Постанова Пленуму Верховного Суду України від 12.06.2009 № 5 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1861-17.
11. *Кравченко О.С.* Цивільно-правове регулювання експертизи у сфері інтелектуальної власності : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. / О.С. Кравченко. – Х., 2003. – 20 с.
12. *Кудрявцев И.А.* Судебная психолого-психиатрическая экспертиза / И.А. Кудрявцев. – М. : Юридическая литература, 1988. – 224 с.
13. *Гончаренко В.И.* Экспертизы в судебной практике / В.И. Гончаренко. – К. : Вища школа, 1987. – 200 с.
14. *Жуков Ю.М.* Судебная экспертиза в советском гражданском процессе : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук / Ю.М. Жуков. – М., 1965. – 17 с.

Отримано 13.11.2013